

Anmeldelse

Hans-Norbert Lahme: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900).

Eine Studie zur Entwicklung von Theorie und Praxis in der frühen dänischen Sozialdemokratie gleichzeitig ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfrage ind der europäischen Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg. 1982 (disputats).

De følgende to anmeldelser er en let omarbejdet udgave af de to officielle opponerendindlæg ved forsvaret af Hans-Norbert Lahmes doktordisputats »Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900)« på Odense Universitet den 5. november 1982.

Af Bernt Schiller

Hans-Norbert Lahmes disputats er betydningsfuld af flere grunde. Det er første gang, at en stor del af den danske arbejderbevægelses historie bliver fremstillet på et af hovedsprogene og dermed for et internationalt forum. Disputatsen omfatter en lang og afgørende periode i dansk arbejderbevægelses historie og den behandler et centralt emne, der åbner perspektiver til de fleste andre sider af tidens sociale og politiske historie.

Afhandlingen falder i tre dele. I første del (kap. 2) gives den materielle baggrund, i anden del (kap. 3-4) behandles socialdemokratiets programmatisk udvikling m.h.t. dets jordpolitik, og i den tredje del (kap. 5-7) belyses agitation og organisering blandt landarbejderne samt socialdemokratiets stillingtagen til landbrugspolitiske reformforslag i folketinget.

Denne anmeldelse vil især behandle socialdemokratiets jordprogram og de spørgsmål det rejser.

De første forsøg på at formulere et program går tilbage til den sektion af Første Internationale, der dannedes af Pio i 1871. Her hedder det: Fideikommiss og Lehn overgaar til fri Ejendom under saadanne Bestemmelser, som kan befordre Udviklingen af en bedre stillet Husmandsklasse. Klostre og Legater anvendes til Formaal, som maa anses for tidssvarende og almennyttige« (Socialisten 1. årg. nr. 1, 2.4.72). Den teoretiske baggrund for IAA-sektionens program findes i to artikler, signerede »Tandem« og »En landmand«, fra 1871.

Gimleprogrammet fra 1876, der stort set er en oversættelse af det tyske Gothaprogram, indeholder som et selvstændigt stykke: »Præstegaardsjordene inddrages, og anden til Salg værende Landejendom købes af Staten og bortforpagtes derefter af denne til Husmænd og andre Jordarbejdere«.

I en programrevision 1882 indsattes på ny fideikommisserne, der var faldet ud, og disse skal nu sammen med præstegårdene ikke længere bortforpagtes, men den statsejede jord skal, siges det, drives således, at udbyttet tilfalder de på disse beskæftigede arbejdere.

Ifølge partiprogrammet fra 1888 og det specielle landarbejderprogram af 1890 skulle jorden fra len, fideikommiss og præstegårde bortgives i form af

parceller, som landarbejderne kunne dyrke enten selv eller som andelsvirksomheder. Dette skulle udføres af staten, der også skulle organisere adgang til billig driftskapital. Vurderingen af staten som et mægtigt klasseneutralt instrument, der skulle erobres med stemmesedlen, er ifølge forfatteren et præg fra Ferdinand Lassalle, medens den teoretiske indledning, skrevet af P. Knudsen, er præget af Karl Marx. Modsætningen mellem den marxistiske teori og det politisk-praktiske handlingsprogram markerer det danske socialdemokratis standpunkt som agrarreformistisk. Programmet fra 1890 var gyldigt indtil 1913. Det blev vedtaget mod en radikal opposition.

Forfatteren udgår ikke fra noget præciseret perspektiv eller fra nogen teori. På s. 23, hvor han taler om landbrugets »formelle Subsumtion unter das Kapital«, aner læseren, at han eventuelt har et historisk-materialistisk ståsted. Hvis det er tilfældet, kan det undre, at han ikke i større omfang prøver at relatere de idehistoriske afsnit til en materiel baggrund. Nu forklares partiprogrammerne hovedsagelig udfra idemæssig indvirken fra Lassalle eller Marx eller med ret generelle henvisninger til praktisk-politiske forhold.

Inden jeg kommer ind på hovedtemaet i min anmeldelse, må jeg dog anholde forfatterens måde at præsentere litteratur og kilder på. Dette sker på mindre end to sider. Litteraturen falder, ifølge forfatteren, groft set i tre afdelinger: 1) gammel og forældet litteratur - f.eks. Helms og Nørregaard, 2) interne socialdemokratiske behandlinger - f.eks. Wiinblad og Bertolt, 3) Nyere og »ingesamt...missglückt« litteratur - Grelle. En kommentar til dette kunne være, at den første kategori alligevel ikke er helt ubrugelig for forfatteren og at den tredje hverken er retfærdigt eller fyldestgørende behandlet.

Forfatteren har selv produceret flere interessante forstudier, der sporer socialdemokratiets tidlige internationale forbindelser, og han har også deltaget i en diskussion om Lassalle- eller Marx-indflydelse på det danske socialdemokrati. Dette er ikke samlet op her, hvilket godt kunne være sket. Hvad Henning Grelles bog »Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871 - ca. 1903« fra 1978 angår, er den oprindelig et speciale. Der kan rimeligvis ikke stilles samme krav til omfang og fuldstændighed til et speciale som til en doktorafhandling. Da Grelle behandler samme emne, og er et nyligt udkommet videnskabeligt studie, burde forfatteren have gjort rede for, hvor hans resultater stemmer overens med Grelles tidligere, hvilket de, såvidt jeg kan se, gør langt hen ad vejen - og hvor de ikke gør det. Flere steder mener jeg f.eks., at Grelle, uanset om man er enig med ham eller ikke, fortjener langt bedre end et smæk over fingrene i en note.

Der findes en gruppe moderne litteratur som forfatteren slet ikke har brugt og det er utrykte specialer. Her findes flere, der yder bidrag til forfatterens emne f.eks. Jonna Duch Christensen: Fra radikalisme til socialisme. Den danske arbejderbevægelses udvikling fra ca. 1865-76 med særlig henblik på forholdet mellem venstregrupperne. Kbh. 1975, Jens Møller: Socialdemokratiet og Venstre 1883-1895. Kbh. 1975, Jesper Jarmbæk: Reorganisere

ringen af socialdemokratiet. Socialdemokratisk Forbund 1878-90. Kbh. 1972 for blot at nævne tre, som jeg selv har haft glæde af.

Afhandlingen mangler en klar problemstilling, men angiver som sit formål (s. 12) at undersøge »der Agrarfrage als Problem von Theori und Praxis« samtidig med, at den vil være et bidrag til diskussionen af agrarspørgsmålet i den internationale socialdemokratiske bevægelse. Indirekte bliver læseren efterhånden klar over, at agrarspørgsmålet betyder, hvordan det danske socialdemokrati skulle vinde indpas hos landbefolkningen, dvs. hos de dårligst stillede klasser på landet: jordløse og jordbesiddende husmænd, indsiddere og tyende, der statistisk beskrives i kap. 2.

Agrarspørgsmålet blev betydningsfuldt for de europæiske arbejderpartier, efterhånden som industriproletariatet var ved at blive udtømt som politisk basis og tilhængere og vælgere måtte søges på landet. Det hævdes, at problemet var specielt stort for det danske socialdemokrati, da det kun havde en lille rekrutteringsbasis af håndværkere og industriarbejdere. Det var disse socio-økonomiske grundtræk, der tvang det danske arbejderparti til, inden alle andre partier i Europa, at formulere både et teoretisk program og iværksætte en politisk praksis for at inddrage landarbejder og husmænd i arbejderbevægelsen. Det var således den klare bevidsthed hos de danske socialister om Danmarks karakter af et landbrugsland, der førte til, at de med stolthed kunne pege på, at de havde været først med at formulere, diskutere og iværksætte en jordpolitik¹.

Er denne forklaring tilstrækkelig? Man kunne forvente, at forfatteren nærmere ville komme ind på spørgsmålet, fordi et svar på, hvorfor det danske socialdemokrati var først med at udforme en teori og praksis burde være vigtig for forståelsen af dets agrarpolitik. Men udover henvisning til Danmarks specielle agrare karakter gives ingen forklaring.

Når vi ser på vesteuropæiske lande ca. 1870, et det et fælles træk, at de fleste mennesker boede på landet og levede af jorden. Industriarbejderne var på trods af den begyndende industrialisering et mindretal også i lande som Belgien, Frankrig og Tyskland. Danmark er først senere kommet til at fremstå som et specielt agrarland, som følge af at andre lande var blevet industrialiseret, medens Danmark, på grund af mangel på naturressourcer, bortset fra jord, langt ind i dette århundrede forblev et agrarland.

Hvordan skal man da prøve at forklare dette? Med udgangspunkt i den socio-økonomiske struktur som forfatteren henviser til, kunne man tænke sig en *systematisk sammenligning* med andre lande for at finde ligheder og uligheder i produktionsforhold og politiske forhold, der kunne forklare, hvorfor socialdemokratiet i Danmark blev pionerer m.h.t. at søge at få landarbejderne over på sin side. I et afsnit »Ausblick und historische Perspektiven« s. 163-165, konstaterer forfatteren, at efter det tyske parti på kongressen i Breslau 1895, og senere partierne i Belgien, Frankrig, Italien, Østrig-Ungarn og Rumænien, havde besluttet sig for at afvente den agrare mellemklasses udslettelse, som følge af den kapitalistiske udvikling, fandtes

der to grupper indenfor II Internationale, der gik ind for at vinde landarbejdere og småbønder: på den ene side det agrarreformistiske danske parti og under dets indflydelse det norske og svenske parti, og på den anden side det russiske bolsjevikparti, der søgte at skabe et revolutionært forbund mellem industriens og landets arbejdere. Hvad fik de skandinaviske lande til at gå deres egen vej og søge et klassesamarbejde med samfundets agrare mellemklasse med sigte på reformer, istedet for som det tyske parti at anse dette som nytteløst, eller som det russiske at søge samarbejde med sigte på revolution?

Selvsagt kan jeg ikke give svaret på dette, men jeg mener, at det bl.a. skal søges i den stærke bondeklasse, som er historisk enestående for de skandinaviske lande. Bønderne havde en lang tradition for at bekæmpe »herrerne« og samtidig fastholde grebet både over sine ringere stillede standsbrødre og de sønner og døtre, der ikke kunne opnå selveje, men som var rekrutteringsbasis for landbrugets daglejere og tjenestefolk. »Herrerne« havde som overklasse betragtet aldrig været rigtig på højde med den kontinentale feudaldadel. I Danmark måske, men der var sket en bemærkelsesværdig udvikling med bondefrigørelsen i slutningen af det 18. århundrede. I Norge, hvor adelen formelt afskaffedes i 1814, indtog Venstre en rolle som et radikalt småbonde- og arbejderparti med nationens selvhævdelse som mærkesag, der fra 1884 dominerede den politiske scene i forhold til socialdemokratiet i den grad, at partiet først efter 1900 opnåede flertal blandt industriarbejderne i byerne.

I Sverige var overklassen stærkere, og bondepartiet havde ikke patent på nationalisme - punchpartiotisme var højborgerlig - men partiet førte an i stemmeretskampen og dominerede over socialdemokraterne indtil udgangen af 1. Verdenskrig.

Her i Danmark var det partiet Venstre, der ledede kampen mod de konservative skanser fra 1870'ernes begyndelse. Hvor svært socialisterne havde ved at hævde sig overfor den radikale fløj af bondepartiet, viser kampen med Bjørnbak i Jylland. Her løb den radikale bondeleder af med de IAA-sektioner, socialisterne søgte at etablere.

Havde de andre europæiske lande en tilsvarende stærk agrar mellemklasse med kontrol over underklasserne på landet og som ledende i den politiske kamp mod de konservative samfundselementer?

Forfatteren benytter sin internationale viden, især om tyske forhold, til at give »ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfrage in der europäischen Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg«. En måde at søge at besvare det centrale spørgsmål på kunne være at bruge den internationale viden til *forklaring* i en komparativ undersøgelse. Litteraturen om andre lande kunne bruges til i det mindste at skitsere en forklaringsramme.

Jeg vil kort søge at belyse dette. Forfatteren har et interessant afsnit om Vollmars agrarreformisme i Bayern. Det danske socialdemokratis agrarpolitik betragtedes som forbilledlig af Vollmar, men SPD's kongres i Breslau

1895 afviste agrareformismen og stillede sig på Kautskys deterministiske standpunkt, at bønderne var dømt til at gå under. Findes der noget i den syd- og sydvesttyske samfundsstruktur, der er fælles med den danske? Hans Georg Lehmanns bog oplyser, at Bayern var et typisk bondeland og han anfører følgende statistik:

1893:	403.961 selvstændige
	550.787 familiemedlemmer
	52.409 husmænd
	482.740 tjenestefolk og landarbejdere ²

Han tilskriver den sociale struktur en udslagsgivende indflydelse på det bayerske socialdemokratis tilblivelse. I Bayern fandtes en betydelig middelklasse, hvis samarbejde socialdemokraterne søgte. Klasse modsætningerne var mindre markante end øst for Elben, hvor landet beherskedes af feudale storgodser³.

Også det franske parti, POF, fremviser et reformistisk agrarprogram, der minder om det danske, selvom Lehmann mener, at en direkte påvirkning er usandsynlig. Programmet synes at have været en bemærkelsesværdig tilpasning til en social struktur, hvor landarbejder, parcelejere og småbønder udgjorde størstedelen af den franske befolkning⁴.

I Østeuropa, f.eks. Rumænien og Ungarn med dets tilbagestående feudale samfundsstruktur, overtog man ganske vist det franske agrarprogram, men ikke som i Frankrig for at sikre bøndernes ejendomsret, men for at lette deres ekspropriation⁵.

Jeg vil ikke stå inde for at disse forhold, hentede fra Lehmanns meget kortfattede oversigt, er korrekte. Mit formål er blot at vise, hvordan det internationale materiale kunne bruges til at skitsere en forklaring, der som en foreløbig hypotese kunne have lydt: En stærk agrar middelklasse, der også er politisk mobiliseret, er en både nødvendig og tilstrækkelig betingelse for at et socialistisk byarbejderparti skal udforme en reformistisk agrarpolitik.

Det har givet en idehistorisk interesse at forholde sig til spørgsmålet om, hvorvidt socialdemokratiets programmer fra 1872 og fremefter er lassallansk prægede eller marxistiske, men set i relation til, at forfatteren samtidig er klar over, at programmerne er tilpassede konkrete danske forhold, især i deres praktiske eller dagspolitiske afsnit, er det bemærkelsesværdigt, at han ikke sammenholder dem med Venstres partiprogram og programmatisk skrifter! F.eks. Venstres program af 1872, der også krævede at fideikommisser overgik til fri ejendom. Forholdet til Venstre var den dagspolitiske realitet. Ville man udfordre Venstre hos den dårligere stillede landbefolkning - husmænd, landarbejdere og inderster, gjaldt det om at fremsætte et program, der kunne fremstå som mere attraktivt end Venstres. Allerede Bjørnbak og Jysk Folkeforening viste sig overlegne i IAA-sektionen i 1871/72 og satte sit radikale venstrepræg på Århus' IAA-sektion plus flere jyske organisationer⁶.

Konkurrentprogrammet fra den radikale del af Venstre invaderede direkte de nye sektioner⁷.

Valget i Præstø amts 3. kreds 1876 (V: 1247, SD: 75 stemmer), hvor socialdemokraterne satsede hårdt for at bryde ind blandt landarbejderne og propaganderede for præstegårdsjordenes ekspropriering, demonstrerer både hvor socialdemokraterne så sine konkurrenter og hvor svært de havde ved at bryde igennem⁸. Først i begyndelsen af 80'erne får bevægelsen vind i sejlene. Der sker en spredning udenfor København, og landagitationen samt alliancen med Venstre genetableres under trykket af Estrups diktatur, og SD får for første gang valgt to repræsentanter til rigsdagen. Samme år, 1885, modstår fagforeningerne en stor lock-out indenfor jernindustrien.

Den rivende udvikling i 80'erne er, som forfatteren siger, baggrunden for, at man antager et nyt program i 1888, der revideres allerede to år senere. Forfatteren kommenterer først den programændring i 1888, der bestod i, at sætningen - »Alle andre Klasser er lige overfor den (Arbejderklassen) kun en reaktionær Masse« - fra Gimleprogrammet (og dermed fra det tyske Gotha-program) ændredes til: »Alle Partier, som ikke anerkender denne Opgave (Socialdemokratiets at befri Arbejdet) for at være Statens Øjemed er lige overfor Socialdemokratiet en reaktionær Masse«.

Forfatteren ser rigtig nok forandringen ikke som udskiftningen af et Lassalle-standpunkt med et fra Marx, men som en tilpasning til politisk praksis i alliancen med Venstre for at styrte Estrup (s.115).

Når forfatteren analyserer agrarprogrammet og debatten om dette program, der blussede op i 1890, hvor partioppositionen gik til angreb på dette punkt, forsvinder Venstre så at sige igen, og forfatteren taber perspektivet. 1888-programmet indeholder, som allerede nævnt, en række punkter (s.118f) om bl.a. hypotek på billige betingelser og andre jordreformistiske punkter, der fremkaldte en skarp kritik fra partioppositionens side. Oppositionens forslag ophævede modsætningen mellem programmets principielle del, der forudsage selvejets forsvinden under kapitalismen, og den dagspolitiske del, der ville forbedre husmændenes og landarbejdernes kår her og nu. Oppositionens modforslag bibeholdt kun de to første punkter om inddragelse af fideikommisser og præstejord samt hedemarker for opdyrkning. Den tilføjede så et tredje punkt om, at statsjorden skulle dyrkes i fællesskab efter socialistiske principper. Derved udsattes dette til efter en socialistisk magtovertagelse. Alle følgende punkter om hypotek etc. foresloges logisk nok slettet. Socialdemokratiet skulle dermed opgive alle forsøg på at sikre sig støtte fra landbrugets mellem- og underklasse gennem løfte om umiddelbare forbedringer. Forfatteren spørger nu, hvordan partiformanden P. Knudsen, der dog var hjemme i den marxistiske litteratur, som han delvis introducerede i Danmark, kunne undgå at se de indbyggede modsætninger i sit og partiledelsens programforslag. »Auf diese Frage lassen sich keine Antworten formulieren, die Quellen schweigen sich in dieser Sachen hartnäckig aus« (s.122f).

Det kan godt ske, at kilderne er tavse med hensyn til direkte udsagn af P. Knudsen, om hvorfor han indtog denne ulogiske holdning, men en indplacement af socialdemokratiet i konkurrencen om husmænd og landarbejdere med Venstre, havde givet en forståelsesramme, der indirekte kunne have givet svaret. Et svar som forfatteren kender, men alligevel, på grund af sin fokusering på den idehistoriske problematik og savnet af en egentlig forståelsesramme, ikke formår at fremføre mere eksplicit eller at uddybe. Nu indskrænker forfatteren sig til lidt længere nede på samme side (s.123) at konstatere, at oppositionens forslag var ude af trit med den praktiske landarbejderpolitik.

Nedkæmpelsen af partioppositionen på kongressen i 1890, slettelsen af udtrykket »reaktionær Masse« og antagelsen af et reformistisk jordprogram hænger nøje sammen med forholdet til Venstre i den fælles kamp, for at nå den politiske magt, som Socialdemokratiet ville bruge til reformer indenfor det bestående samfund¹⁹. Forfatteren viser, at han godt er klar over eksistensen af denne forklaringsvariabel, men når han foretrækker ikke reelt at bruge den, berøves læseren indsigten i en sammenhæng, der for samtiden var vigtigere end det idehistoriske spørgsmål.

Som alternativ til, eller endnu bedre, som et supplement til en international komparativ forklaringsramme kunne en konsekvent analyse af forholdet til Venstre og indvirkningen fra Venstres programmer og politik have forklaret, om ikke, hvorfor den danske industriarbejderbevægelse først af alle i Europa antog et reformistisk agrarprogram, så dog hvorfor det ikke i praksis kunne tillade sig at følge et program, der dømte den store danske bondeklasse og dets parti Venstre, der førte den demokratiske kamp, til en historisk forudbestemt udslettelse.

Landbrugs- og landarbejderspørgsmålet er centralt for forståelsen af industriarbejderbevægelsens udvikling. Manglen på en eksplicit problemstilling i Hans-Norbert Lahmes disputats medfører, som fremhævet ovenfor, at det danske socialdemokratiske partis - og dermed de skandinaviske partiers - særpræg i forhold til den kontinentale udvikling egentlig ikke søges forklaret. Foruden den ufuldstændige behandling af litteraturen er det den største mangel i afhandlingen, at forholdet til Venstre ikke inddrages som en forklaringsfaktor og en baggrund for Socialdemokratiets ideer og politik.

Når dette er sagt, skal det også gerne fastslås, at afhandlingen har mange fortrin. Dens styrke ligger i det empiriske. Man bliver imponeret over det store materiale, der inddrages. Forfatteren interesserer sig ikke alene for arbejderbevægelsens centrum i København, men prøver også at kortlægge provinsen. De programmatisk tekst analyseres omhyggeligt. Hans-Norbert Lahmes disputats vil derfor være et hovedværk for den, der søger oplysninger om en vigtig fase i det danske Socialdemokratis udvikling.

Noter

1. Se indledningen s.11f samt indledningen til kap. 2, s. 18. Også afslutningen s.373.
2. Hans Georg Lehmann: *Die Agrarfrage in der Theorie und Praxis der deutschen und internationalen Sozialdemokrati*. Tübingen 1970, s.68f.
3. Lehmann, s.73-76
4. Ibid. s.86-94
5. Ibid. s.77-86
6. Grelle, 1978, s.52f. Lahme, 1982, s.188
7. Bjørnbak og Kruses »adresse« til folketinget, der blev trykt i *Socialisten*, var næsten identisk med en tidligere af Jysk Folkeforening udarbejdet adresse. Grelle, 1978, s.57.
8. Ibid. s.76-78
9. Se her Jarmbæks præcise analyse i kap. III: Årsager til den organisatoriske tænkning og praksis og IV: En organisatorisk tolkning af eksklusionen af Arbejderens redaktionskomite a.a., s.42-48.

Hans-Norbert Lahme: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900).

Eine Studie zur Entwicklung von Theorie und Praxis in der frühen dänischen Sozialdemokratie gleichzeitig ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfrage ind der europäischen Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg. 1982 (disputats).

Af Per Boje

Hermed genoptrykkes i let ændret udgave det andet oppositionsindlæg ved det offentlige forsvar af Lahmes disputats. Noter er føjet til; men der er heller ikke her forsøgt en sammenfatning af afhandlingen. Bogens mange positive aspekter lades uomtalt i den følgende gennemgang af seks relativt enkle spørgsmål. På grundlag heraf trækkes enkeltheder frem, hvor afhandlingen måske ikke er ganske overbevisende.

1. Hvordan defineres afhandlingens landarbejdere?

Spørgsmålet er centralt, da det drejer sig om, hvem der egentlig er afhandlingens objekt. Men som der korrekt gøres opmærksom på, er det vanskeligt empirisk at opstille en entydig definition af landarbejdergruppen, der afgrænser de, der som lønarbejdere ernærede sig ved landbruget.

I samtidens kildemateriale findes landarbejdere under flere erhvervsbetegnelser, hvoraf de vigtigste er husmænd, inderster, daglejere/arbejdsmand og tyende. Især i begyndelsen af perioden var husmand og landarbejder betegnelser, der i vid udstrækning dækkede over det samme.¹ Med landbrugets effektivisering og det lille brugs muligheder i den animalske produktion kom husmandsbetegnelsen i stigende grad fra 1890'erne til at dække en selvstændig landbruger med et mindre jordtilliggende. Men fortsat var der ved århundredskiftet husmænd, der måtte supplere landbrugsindtægterne ved at arbejde som daglejere på større landbrug, ved private eller offentlige bygge- og anlægsarbejder eller i landdistrikternes primærindustri som f.eks. tegl- og kalkværker. Som følge af landbrugets udprægede sæsonsvingninger var det ikke ualmindeligt, at den enkelte landarbejder i en del af året var beskæftiget som ufaglært arbejdskraft uden for landbruget, f.eks. i den nærliggende købstad eller endog i en anden egn.

Det fremgår af afhandlingen, at landarbejdergruppen defineres til at omfatte husmænd med jord indtil 1 td. htk., husmænd uden jord, inderster og tyende.² Erhvervsbetegnelsen daglejer antages dækket af de nævnte kategorier. Der åbnes tillige mulighed for, at beskæftigede i landdistrikternes primærindustri inkluderes i landarbejderbegrebet. Derimod omfatter begrebet, som det defineres i afhandlingen, ikke handlende, håndværkere, lærere og fiskere i landdistrikterne.³ I praksis vil det ikke altid være muligt konsekvent at holde dem ude, da de i kilderne kan findes anført som husmænd.

Den valgte definition af, hvad der skal forstås ved landarbejdere, forekommer rimelig. Den præciserer, at ikke alle arbejdere på landet var landarbej-